

עריכת הכפרות ונוסח הפסוקים

מנהג קדום היה שהולכים לחסיד וצדיק והוא היה עורך הכפרות ומסבב העוף על ראש המתכפר, וכ"כ הכל בו וז"ל: "לוקחים תרנגול שנקרא גבר ומביאין לזקן או לחסיד ובעל כוונה ויקח אותו ויקיפנו סביב ראש המתכפר ואומר זה תחת זה, זה תמורת זה, זה חילוף זה", ע"כ, וכן הוא בארחות חיים. בתשובה"ג החדשות מוסיף: "אוחז שליח ציבור תרנגול ומניח ידו וכו'", וכן הוא ברא"ש, ובטור, ובספר האורה, וכן הוא במחזור ויטרי שם שהבעל הבית מסבב התרנגול.

וכתב בכתר שם טוב (גאגין, הנ"ל) שהמנהג בין הספרדים בארץ ישראל סוריה ומצרים ותוגרמה שבעל הבית הוא שמסבב הכפרות לכל בני הבית, ואף אם אחד מבניו אינו נמצא במקום כגון שנסע לגור בעיר אחרת, ראש המשפחה עושה לו הכפרה.

סדר הכפרות נפתח במילים "בני אדם יושבי חושך וצלמות" שהוא באמצע הפסוק. ובס' הדרש והעיון³² ויקרא מאמר קס"ט או' ג' כתב, שזהו שיבוש וטעות סופר, ובסידורים היה כתוב בראשי תיבות ב"א – דהיינו ב' אומרים, והכוונה הוא שב' אנשים יכולים לומר כאחד הפסוקים ולצאת בתרנגול אחד כפי שהכריע המג"א, והמדפיסים טעו וכתבו בני אדם. והובא בפרדס יוסף פרשת אחרי ט"ז או' כ"א.

וכל זה אין מסתבר, חדא אמאי בחרו דוקא במילים אלו. ועוד הרי מילים אלו הובאו ברא"ש שם ביומא פרק ח', ובמהרי"ל הל' יו"כ, והביאם האבודרהם, והעתיקם הלבוש, ובודאי אין נכון ההשערה שהוא טעות המדפיסים³³, כיון שהראשונים הביאום.

וילדה קודם יוה"כ, אין צריך לעשות שוב כפרות לרך הנולד, ודי בכך שעשו לו במעי אמו, ואף למ"ד עובר ירך אמו מ"מ הכפרה הוא לנפש, וזה יש לו בפני עצמו אף במעי אמו. (שבט הקהתי ח"ב סי' קצ"ט).

32. להר"ר אהרן לוי הי"ד אב"ד רישא בשנות התר"פ.

33. כן נמצא המילים "בני אדם" בסידורים המדויקים כמו סידור היעב"ץ, וסידור רעדלהיים, וכן הוא בסידור ר' קאפיל ור' שבת. ובסידור להמקובל ר' חיים כהן הנקרא "שערי רחמים". וכן הוא בסידור התניא, והוא בסידור אוצר התפילות עד זמנינו אנו. ועיי"ש בעיון תפילה שכ' דמסדרי הנוסח הוסיפו מילות בני אדם, ועשו זאת בכוונה וכפי שיבואר הטעם לקמן.

ויצוין שכדברי הגאונים דלעיל לא הובא המילים "בני אדם", אלא מתחילים "יושבי חושך וצלמות" אך מבין השורות מוכן שהתחילו בני אדם.

גם הגאון רבי משה קוניץ³⁴ בספרו "המצרף" בסי' קמ"ג כתב וז"ל: "ושאלת על דברת בני אדם יושבי חשך, הערה חדשה וזרה כי שתי מלות "בני אדם" שבהם אנחנו מתחילים הפסוקים אינם כתובים במקרא אצל יושבי חשך וגו', ומה ראינו להוסיף מדעתנו שתי מלות אלה שאינן בכתוב?"

ותוכן תשובתו היא: "ע"ד שאמרו במס' יומא דף ס"ז ע"ב תנא דבי ר"י עזאזל מכפר על מעשה עזא ועזאל, ופירש"י מלאכי חבלה שירדו לארץ בימי נעמה אחות תובל קין ועליהם איתמר במדרשי הגדה שהורדו מאז אסורי עני וברזל לתהום רבה מקום חשך וצלמות, והנה מדאגה מדבר פן יראה לעיני השומע אומר פסוקי יושבי חושך וצלמות אסירי עני וברזל, כאלו אנחנו בזמן הזה מביאים כפרה זו חלף שעיר המשתלח לכפר על מעשה המלאכים יושבי חשך האלה, ויקם האחרון אחד ויתנכל להקדים לפני הפסוקים באור ענין נושאי המאמר שעליהם כוון דוד המלך ע"ה בפסוקים האלה והם בני אדם. והשוה הדבר לתקנת אחד האחרונים לאמור המקרא "שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד" בכל עת קודם הזכרת י"ג מדות, לפי שהתחילו ה' ואתי למטעי ולהאמין בשתי רשויות חלילה, וכמו להסיר מכשול מתעה ההמון הוקדם פסוק שמע, כן הוקדמו מלות בני אדם באמור פסוקי הכפרה, למען הציל מכשול שהרואה יאמר עכשיו אנו עושים מעשה קדשים בחוץ כמ"ש רש"י ס"פ השוחט (חולין מ"א ריש ע"ב) בד"ה לשם עולה. אולם הדבר ברור כי עוד באחרית הראשונים אף במקומות שנהגו לקחת כפרות ולאמר הפסוקים לא התחילו בני אדם, ובס' הכל בו החל הנוסח אוילים וגו'".

בשו"ת הרשב"ן³⁵ אה"ע סי' קל"ח עמו' י"ג, ביאר שהלשון "בני אדם" הם אומות העולם. וכן הוכיח מדברי רש"י בשמואל (ה' פ' ז') "והכחתי בשבת אנשים ובנגעי בני אדם וחסדי לא יסור ממנו בני אדם הם אומות העולם",

34. רב גאון מפורסם ואב"ד באויבן בשנת התק"ן, חיבר גם הס' בן יוחאי, תשובתו המובא לעיל הוא לר' אהרן פאלאק מפראג. וכפי שמתחיל בתשובה קמ"א שגם שם דן באמירת ונוסח הכפרות... שאלתני חכם מפואר תורני ומדקדק, בעל נפש איש חמודות ודובר צחות ר' אהרן פאלאק מפראג י"צ...

35. לר' שלמה הרש שיק ברעזאווע, רב בק"ק קארצאג והגלילות בשנות התר"מ. הוזכר פעמים רבות בשו"ת מהר"ם שיק. (ידוע שכמה מגדולי הונגריא רננו אחרי מחבר זה הספר, יעוין בשו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק חיו"ד סי' פ"ח, ובמנחת אלעזר ח"ב סי' מ"ח ד"ה ועוד. וראיתי להרבה גדולים שהתייחסו לדבריו, יעוין בקונטרס "ולהצדיק צדיק" מבנו ר' ברכיה, סנגוריה לאביו נגד השגת הלבושי מרדכי. ואין כאן המקום בזה, והבוחר יבחר).

וכדברי רש"י איתא בזוה"ק פ' שלח דף קע"ג ע"ב על הקרא מה רב טובך וגו' נגד בני אדם, "בני אדם הם עובדי אלילים", עיי"ש.

ומעתה מה שמוסיפין "בני אדם יושבי חשך" וגו' אע"פ שהמשורר הקדוש לא אמר בני אדם, מפני שטעם הכפרות הוא לזכר קרבן תודה על ארבעה שצריכין להודות לה' שמציל אותנו מידי הצוררים אומות העולם שמושלים עלינו בעת שאין דנין דין אמת לאמיתה וידם תקיפה עלינו, לזאת הוסיפו בחשאי ב' תבות בני אדם, שאלו בני אדם מושלים עלינו ואנו בעת הזאת יושבי חשך וצלמות בשבילם³⁶. ולזה הוסיפו לפני הפסוק יושבי חשך וצלמות התיבות "בני אדם".

בדרכי חיים ושלוש (מנהגי בעל המנחת אלעזר ממונקאטש) אות תשמ"ב שם בהערות או' ב' כתב ועוררוני שנמצא באחד מהראשונים הטעם שהתחילו בתיבת בני אדם כדי שלא להתחיל בדבר רע³⁷. ר' שם טוב גאגין בספרו ח"ו עמו' 229 כ' שלדעתו הטעם לאמירת ב' תיבות האלו שהוא כעין קריאה וכרוז. שהמכפר קורא בחיל בני אדם, ואח"כ אומר לו הפסוק יושבי חשך וגו'. ויחזקאל נקרא בנבואותיו בשם "בן אדם" מה שלא מצינו בנביא אחר. ופי' המפרשים שנקרא כן יחזקאל שלא תהא דעתו רחבה עליו עי' שם רש"י ורד"ק, כלומר סוף כל סוף הוא בן אדם תמותה, גם פה הכרוז קרי בחיל בני אדם, זכרו כי בני אדם אתם מטפה סרוחה אתם, וממשיך אח"ז הפסוק יושבי חשך וגו'.

טעם לאמירת הפסוקים קודם הכפרות כתב המאירי בחיבור התשובה עמו' 398, כדי שלא יטעו שעושים הכפרות משום נחש.

אמירת הפסוקים יש בגאונים שהזכירו לאמרו, ויש בגאונים שלא כתבו לאמרו, כגון בתשובת רב נטרונאי גאון הנ"ל שכתב שוחטין תרגולין כל אחד שבבית ומחזירין אותן בחייהן על כל או"א מן בני הבית ואומרים זה תחת זה, זה חלוק זה, זה בשביל זה, זה מחול על זה³⁸, יוצא זה למיתה ותכנס

36. ועיי"ש עוד שביאר באריכות מדוע האומות העו"ג נקראים בשם בני אדם.

כן בסידורו כתב עוד כענין הכפרות, ותשובתו הוא גם בחלק או"ח, וביארתי לקמן כענין הדעה שהתנגדו לכפרות.

37. מקום מוצאו של הראשונים לא מצאתי. לסדר אמירת הפסוקים ראה במאמרו הגדול של לויטערבאך בספר היובל של קאהוט עמודים 413-422, והוא בא במשפט על כל נעלים.

וראה בירחון הצופה לחכמת ישראל שנה שביעית חוברת א' עמו' 92.

38. דא"ג יש לצייין שנוסח זה פי' רבינו חננאל על התורה, והעתיקו הרבינו בחיי פרשת

אתה פלוני בר פלוני לחיים ולא תמות ושוחטין אותו. ולא הזכיר בדבריו שום פסוקים.

לעומתו מצאנו לגאונים שכן הוסיפו הפסוקים, וכן הוא בתשובה"ג שע"ת שם, "שאוחז שליח תרנגול ומניח ידו על ראש התרנגול ונוטלו ומניחו על ראש מתכפר ואמר זה תחת זה וכו' ומחזירו עליו פעם אחרת ואומרים יושבי חשך וצלמות וכו' אוילים מדרך פשעם כו' כל אוכל תתעב נפשם ויגיעו עד שערי מות, ויזעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם, יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם, ויחננו ויאמר פדעו וגו' נפש תחת נפש, ועושה בסדר הזה שבעה פעמים, ואח"כ מניח ידו על ראש תרנגול ואומר זה יצא למיתה תחת זה ומניח ידו על ראש המתכפר ואומר תכנס אתה פלוני בן פלוני לחיים ולא תמות, ועושה בסדר הזה שלשה פעמים ומניח מתכפר ידו על ראש התרנגול תבנית סמיכה, וסומך ידו ושחטו לאלתר תבנית תיכף לסמיכה שחיטה"³⁹.

ויראה מדבריו שכל פעם מסבב התרנגול פעם אחת ואומר הפסוקים, וחוזר חלילה מסבב ואומר הפסוקים, וכן נקטו רוב הפוסקים [ראה הערה ⁴⁰], אך כהיום עמא דבר אומרים הפסוקים קודם שמסבבים הכפרות, ושכן נדפס בהרבה מחזורים.

ובמחזור ויטרי ח"ב סי' של"ט כתב אחרת בנוסח הפסוקים, ולא הביא

שופטים שם לגבי פדיון הבן. וז"ל: "ונוטל הכהן הכספים ומעבירם על ראש הבן ואומר זה תחת זה זה חילוף זה זה מחולל על זה יצא זה לכהן ונכנס הבן הזה לחיים לתורה וליראת שמים".

39. מב' תשובות גאונים אלו המובאים כאן. אפשר לחזות בשינויים קלים, ביניהם, א. שבתשובה הראשונה משמע שכל אחד עושה לעצמו הכפרה, אבל בתשובה השנייה השליח עושה, והוא מניח ידו על ראש המתכפר... ב. שמתשובת רב נטרואי משמע שעושים הסמיכה קודם שמסבב התרנגול על ראשו, ואילו בתשובה השנייה של רב ששנא גאון כתב מפורש שעושים אותו לאחר שסיבב אותו, שתיכף לסמיכה שחיטה. ג. בתשובת רב נטרונאי משמע שמסבבים רק פעם אחת, ובתשובת רב ששנא שמסבבין שבעה פעמים.

40. כן בסידור היעב"ץ, וכן הוא במט"א. ובקצה המטה שם ס"ק ז' כתב שמלשון הטור והמהרי"ל והלבוש נראה שאומרים זה חליפתי קודם שאומרים הפסוקים בני אדם וכן הוא בשו"ע הרב סעי' א'. ובדרכי חיים ושלום שם הובא שקודם הכפרות היה אומר בני אדם פעם אחד ואח"כ מסבב התרנגול ואמר זה חליפתי ושוב פעם ב' בני אדם ואח"כ זה חליפתי וכן בפעם השלישי, וכ"ה בספר ביתו נאווה קודש להרה"ק ר"א מבעלזא זצ"ל.

ב' הפסוקים הראשונים יושבי חשך וצלמות וגו' ויוציאה מחשך וצלמות, ולשונו הוא: "ערב יוה"כ מביאין תרנגולין זכרים לבנים ותרנגולת לנקבות, ונוטל בעה"ב לכל אחד מבני ביתו תרנגול אחד בידו, וקודם שישחטנו יאמר עליו חמשה פסוקים הללו שלש פעמים ואלו הן: אוילים מדרך פשעם כו' כל אוכל תתעב נפשם כו' ויזעקו אל ה' בצר להם וגו' ישלח דבריו וירפאם וגו' יודו לה' חסדו וכו'. ולאחר שסיים אלו חמשה פסוקים יקח התרנגול ויחזירנו סביב ראשו ואומר: יה"ר מלפניך אלקים חיים שתזכרנו ותפקדנו לחיים טובים, ויהא תרנגול זה תחת זה וחילופו ותמורתו, ויצא תרנגול זה למיתה ויכנס זה לחיים טובים ארוכים ותהא שחיטתו כפרתו וכופר נפשו, וינצל מכל צרה וצורה מכל יגון ואנחה, וימצא מנוחה ששון ושמחה אמן אמן סלה ועד. ובכל פעם שיאמר אותם הפסוקים יסובב התרנגול סביב ראשו ויאמר: זה תחתי וזה תמורתי וחילופי" ⁴¹.

בסיבוב התרנגול כתב המחז"ו לסבב ג' פעמים וכ"כ הטור. והרד"א בהל' יו"כ כתב לעשות כן ארבע פעמים.

ולעי' זה כתב בלקט יושר עמו' קל"ט כשאומרים "זה חליפתי" מסבבים פעם אחת, כשאומרים "זה תמורתי" מסבבים פעם שניה, וכשאומרים "זה כפרתי" מסבבים פעם שלישית, ושוב מסבבים עוד שלוש פעמים כשחוזרים ואומרים פעם שניה "זה חליפתי" וכו' ועוד מסבבים שלש פעמים כשאומרים בפעם השלישית "זה חליפתי" וכו', סך הכל מסבבים תשע פעמים. והביא המ"ב שרבים נוהגים כן.

המהרי"ו בסי' קצ"א הביאו הרמ"א בדרכי משה, כתב שבעיוה"כ כשעושה כפרות יאמר חת"ך ראשי תיבות זה ח'ליפתי זה ת'מורתי זה ב'פרתי, כי המלאך הממונה על החיים חתך שמו, וזהו החותך חיים לכל חי, ויחשוב בלבו שהוא חייב מיתה כתרנגול זה אלא שזהו כפרתו וזהו טעם הקרבנות. ולאחריו הוא במנהגי מהרי"ל בשם מהרא"ק לומר זה חליפתי זה תחתי, זה

41. ויש להקשות על דברי המחז"ו למה חסר ב' הפסוקים שהביאו הגאונים דהיינו מהארבעה צרות הנזכרות במאמר ארבעה צריכין להודות (ברכות דף נ"ד ע"ב). לא הזכיר המחז"ו צרת חבישה בבית האסורים והולכי ימים ומדברות, והביא רק הצרה של חולי, ולא שתי צרות האחרות שהן ירידה בים והליכה במדברות, [כן הק' ר' יעקב רייפמן בכתבים הנמצא בספרית בימ"ד לרבנים מספר 3783 שכתב בשנת תרכ"ח, ולאחר מאה שנים דפס מאמר זה בקובץ הדרום שנת תשכ"ח גליון כ"ח עמ' 242], ושם תירץ שנבחרה צרת מחלה מכל הצרות להזכר אך היא לבדה, בעבור היותה מצויה ושכיחה יותר מכל הצרות.

תמורת, זה כפרתי, לפי שר"ת אלו חת"ך, והוא שמו של המלאך הממונה על זה ויוצא מפסוק באשרי פותח א'ת ידיך ס"ת חת"ך. וכ"ה במטה משה לתלמיד המהרש"ל סי' תתל"ו, וכ"ה בקיצור של"ה, ובן איש חי שנה א' פרשת וילך אות ב'.

וראה במקו"ח סי' תר"ה שהיה לשון ברור יותר לומר "כפרת עווני" במקום "זה כפרתי", או "כפרה עלי", ומ"מ מצינו ג"כ לשון זה ובוחרים בו אידי אידך.

במה שכתבו לומר "זה תמורת" הק' בשו"ת באר שבע⁴² סי' נ"ג, האיק' אנו עושין לכתחילה תמורה, הלא תנן בריש תמורה לא שאדם רשאי להמיר דהא כתיב לא ימיר אלא שאם המיר מומר וסופג את הארבעים. ועוד הלא תנן העופות והמנחות אין עושין תמורה שלא נאמר אלא בהמה. ועוד האיק' אומרים זה מחולל על זה הלא משנה שלמה שנינו בפרק כיצד מערימין שאין זו תמורה. וכי תימא שאין ר"ל תמורה ממש של קרבן מ"מ אכתי קשה הרבה יותר מכל הא דלעיל האיק' אנו לוקחים תרנגול לכפרה ועושין תבנית סמיכה דמות קרבן, הלא תרנגול אינו כשר לקרבן כלל, שאין שום עוף כשר לקרבן כי אם תורים ובני יונה בלבד והיה לנו ליקח מין שהוא כשר לקרבן. וכי תימא דבשביל זה אנו לוקחים תרנגול כדי שיהיה היכר שאין אנו מתכוונים לעשות תמורה ממש שהרי אינו כשר לקרבן כלל, אכתי קשה טובא, חדא שהרי כתבו הגאונים שיש במקומינו עשירים שעושים תמורה אילים⁴³. ועוד

42. לרבי יששכר בער איילינבורג זצ"ל ד"מ ואב"ד בכל מדינת פרוויאל במדינת איטליא, תלמידו של בעל הלבושים והסמ"ע, ורבו של בעל גדולי תרומה ובינה לעתים.

קושיתו הוא שם על תשובות הגאונים הנ"ל שכתבו לעשות תבנית סמיכה תמה הלא קרבן עוף שאינו טעון שחיטה כי אם מליקה אינו טעון סמיכה כלל, בין שהוא עולה בין שהוא חטאת כדאיתא בהדיא בפ' כל הגט על מתני' דהשולח חטאתו ממדינת הים, וכן פסק הרמב"ם מהלכות מעשה הקרבנות, א"כ האיק' שייך כלל לעשות תבנית סמיכה כמו בקרבן, הלא אפילו אם היה תרנגול זה קרבן ממש לא היו עושין סמיכה. ועוד דמשמע מדבריהם שעושין כן משום תמורה מדכתבו (הגאונים) שיש במקומינו עשירים שעושין תמורה אילים ועיקר בעלי קרנים דמות אילו של יצחק, וע"ז הקשה תרי קושיות הנ"ל בהמשך.

43. על קושיא זו כבר תירץ היעב"ץ (ראה בהערה 2) שהעשירים אלה שלקחו בהמה לכפרות שלא ברצון חכמים עשו. והכף החיים בס"ק כ"א דייק מלשון השו"ע הרב בסי' תר"ה סעי' א' שבמקום שאין נוהגים לסמוך ידיהם על ראש הכפרות רשאים ליקח לכפרות גם בעלי חיים הראויים להקרבת מזבח.